

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Випуск 697 – 699

Слов'янська філологія

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ „ПРИРОДА” („ЗЕМЛЯ”) В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО „МАРУСЯ ЧУРАЙ”

Марина Туницька. Лексико-семантичне вираження концепту „природа” („земля”) в історичному романі Жини Котенко „Маруся Чурай”.

Статтю присвячено дослідженню концепту „природа”, зокрема її складнику „земля” в історичному романі Ліни Костенко „Маруся Чурай”. Замічено аналіз системи образів концепту „земля”, кожен з яких має широкий спектр поетичних трансформацій на різних проблемних рівнях роману.

Дослідження ідиостилі автора в такому аспекті дозволяє з'ясувати оригінальність естетичного поетеси.

Ключеві слова: концепт „природа”, „земля”, поетичні трансформації, Штиль автора, тандемна картина світу.

Марина Туницькая. Лексико-семантическое выражение концепта „природа” („земля”) в историческом романе Лины Котенко „Маруся Чурай”.

Статья посвящена исследованию концепта „природа”, в частности ее составляющей части „земля” в историческом романе Лины Костенко „Маруся Чурай”. Осуществлен анализ системы образов концепта „земля”, каждый из которых имеет широкий спектр поэтических трансформаций на разных проблемных уровнях романа

Исследование идиостиля автора в таком аспекте позволяет выяснить оригинальность мировоззрения поэтессы.

Ключевые слова: концепт „природа”, „земля”, поэтические трансформации, идиостиль автора, индивидуальная картина мира.

Maryna Tunitska. Lexical-semantic expression of the concept of „nature” („Land”) in the historical novel Lina Kotenko „Maria Churai”.

The article is devoted to the analysis of the concept „nature”, in particular, its component „the earth” in the historical novel by Lina Kostenko „Marusya Churay”.

The author focuses on system of characters of concept „the earth”, each of them has an extensive spectrum of poetic's transformations in different problems of the novel.

The study of the idiosyncrasy in this aspect permits to define the original poet's perception of the world.

Keywords: poetic concept, concept „the earth”, poetic's transformations, idiosyncrasy, individual language picture of the world

Актуальною проблемою когнітивно-лінгвістики є вивчення Засобів мовного виображення людиною навколишнього середовища та мислення людини у світ. Центральною темою, яка об'єднує численні лінгвістичні дослідження, є положення про те, що мова виображає знання, представлений у вигляді концепту. Отже, однією з головних проблем когнітивно-лінгвістичної семантики є вивчення мовного виображення процесів концептуалізації та категоризації дійсності [2: 105].

Термін „концепт” запровадив 1928 р. С. А. Аскольдов. Під концептом учений розумів „мисленнєве утворення, яке замщує нам у процесі думки невизначену безліч предметів одного і того ж роду” [4, с. 256].

У сучасній лінгвістиці класичним тлумаченням терміна „концепт” вважають визначення у „Короткому словнику когнітивних термінів”, яке запропонувала О. С. Кубрякова [5, с. 256], а саме: *концепт* - це „термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних і психічних ресурсів Нації етнічної й її інформаційної структури, що виображає знання і досвід людини; це оперативна з'єднана одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку, всієї картини світу, виображеної у свідомості людини” [3, с. 90].

Концепт являє собою неподільне злиття об'єктивно-знавального та суб'єктивно-творчого начал. Як виображення дійсності він певною мірою наданий чуттєвою достовірністю, часово-просторовими характеристиками, водночас, вилучений із емпіричного простору та часу, оскільки є нематеріальним, а спеціальним об'єктом; концепт виходить за межі одного тексту і, як правило, те у межах метатексту. Концепт як особлива семантична категорія має трансцендентний (недоступний для знання) зміст, оскільки є посередником між матеріальним і духовним; семантично м'який, має великий естетичний потенціал; здатний до поглиблення; у мовленні реалізується через художні засоби, характерні для стилю поета; семантично вкритий, динамічний, здатний утворювати нові зв'язки з дійсністю, реалізовуватися в нових контекстах, бути одиницею лексичних парадигм (антонімів, синонімів, омонімів). Піддаючись численним

тлумаченням, яю проєктують його в конкретну семантичну площину, зÖеріає потенціал вщображення дшност! [10, с. 12].

Дослщження поетичного концепту є актуальним на матеріалі поезп. Саме так визначаємо творчюсть Лши Костенко: концептуальнюють є релевантною ознакою щюстилю автора

Важливюють концепту „природа” у л!рищ Лши Костенко визначається колом його смислових реалізащ, до числа яких входять як загальноприйнят! трактування, так і авторсью бачення. Природа виступає у функці ушверсального метафоризатора і як один із елемента концептуального каркаса визначає шляхи та способи штерпретаці свггу поетесою.

Авторський концепт „природа” має складну структуру, оскщьки формується з шших концептв, яю об'єднують у собі образи рїзного ступеня узагальнення. Зокрема, серед складниов аналізованого концепту виокремлюємо концепти *космгчних стихій, пір року, явищ природи* тощо. Сукупний концепт *явищ природи* представлений образами *дощу, єірпу, снгу, туману, шею, морозу*; смислово єднують утворюють складники концепта *пір року (зима, весна, уіто, ость)* та *космгчних стихій (земля, небо, вода)*.

Отже, концепт *багатовимгрний*, у ньому можна видшити як раціональне, так і емоційне, як абстрактне, так і конкретне, як ушверсальне, так і єтшчне, як загальнонаціональне, так і шдивщуально-особистюне, шдивщуально-авторське [8, с. 31].

Людина живе в контекст! культури і сприймає свгг через своєрщний „концептуальний каркас”, що становить собою сукупнюють невербальних і вербальних концептуальних моделей.

Перспективним є вивчення концептв як складниов шдивщуально! картини свпу митця, що знаходять євоєрщне втшення у ключових образах. Лна Костенко - одна із найбільш яскравих постатей украшськоУ літератури ХХ столотя, чя творчюсть визнана не лише в Україн, але й далеко за її межами. Багатство поетично! мови Лши Костенко привертає увагу для дослщження.

Поетичш концепти основних природних стихш у ромаш представлен! системою образів, кожен з яких має широкий спектр поетичних трансформащ на рїзних проблемних рївнях.

Лша Костенко малює масштабно пейзаж!, у яких картину свату представлено як єдщсть косм!чних стихш.

Опис природи передається як вщ іМеНі автора, так і через призму сприйняття персонажа. Пейзаж, виконуючи в роман! власне зображувальну та психолопзувальну функці!, спрямований на розкриття шейного змісту твору.

Св!тобудова представлена як вертикальна структура, утворена поєднанням неба та земль

А дзвони б'ють, а дзвони калатають!

Здається, небо й землю розхитають.

І тут, і там, і десь аж на аорі

далекг дзвони б'ють вМОНастурі” [7, с. 35].

„ - Що ти все:

мушу, мушу, мушу, мушу?!

Земля, земля... А небо твоє де? [7, с. 43].

Вважаємо, що в такий спосіб поетеса визначає любов як основний принцип життя. Небо і земля - це два полюси, як! визначають життєвий простір людини. Концепт „земля” в ромаш реалтзується через образи землі (Землі, степу, поля, рір, скель, дороги тощо).

Широкий спектр образних штфпретащ визначається насамперед семантикою лексем *Земля, земля*.

Наприклад, земля як „життєвий простір людини”, „земля-годувальниця”, „земля-мати”, „батькщина”, „несприятлива ситуац'я, перешкода”, „буденнють, ниц!сть”.

У давн!х слов'ян земля-мати була образом-тотемом. Її вважали живою священною іСТОТого. Усе велике, могутнє, життєдайне украшський народ пов'язував і пов'язує із Землею. Земля - наша годувальниця, тому вона найцшшша з усіх скарбш. Землю називали святою неспроста: усе, що оточувало людину, народжувала природа, земля. Земля ставала і останшм домом - юторично слово *діМ* має спшшний корщ із *домовиною* (труною). Земля життя оберігає вщ загину. Опоетизована земля у фольклор! і л!тератур! [9, с. 99].

На особливу увагу заслуговують реалізаці! цього образу на фшософському рївні. Лша Костенко широко використовує двоплановюють земля - матер!ально!” та духовно!” - для вираження проблеми фІОВНМірНосТі сВіТу. Зокрема, концепт „земля” зображено через юторичш под!!, тобто земля - краша.

Дія твору розгортається в основному в Полтаві!, яка на той час була важливим містом, і військовим осередком, мала свій козацький полк, який боронив річку Дніпро, вступуючись на і перший поклик гетьмана:

Неблизька дорога.

Благословить в дорогу, мати

А що там буде, смерть чи перемога, -

Полтавський полк виходить на зорі [7, с. 30].

У восьмому розділі „Облога Полтави” концепт „земля” постає в образі кривої, до якої ломиться у брами вороже польське військо:

На цю землю було еше гм бувальцв,

тут бог не Бяв з неба їм крупу.

Протягнеш руку — і не видно пальцв,

так хуртовина крутить у степу [7, с. 130].

Письменниця не оминає увагою стану земель усієї України, а це видовище жахливе. Іван Іскра, пославши до гетьмана Зі звісткою про покарання Марусі, бачить: „У Кнеї — пекло. У Хвастові - чорно. Кипить і клекоче усе за Дніпром». Земля щиплива людською кров'ю. Особливо гостро переживання за рідну землю звучать у четвертому розділі, коли Маруся вступила на шлях до Києва. Дорогою вона бачить страшну рушину на колись прекрасних просторах. Винуватці - загарбники і зрадники—Ярема Вишневецький, Радзивіл.

Страшна страшна картина розгортається в самому Києві:

Дзвониця - мертва. Обгоріли крони.

І все нде - і гори, і Поди.

В Литву до себе вивіз наш дзвон

литовський гетьман Януш Радзивіл [7, с. 111].

Оце Мій Кит, це моя втчїзна.

Залит! кров 'ю кивсьт вали.

Ой люди, люди, божа подобизна

до чого ж ви цю землю довели?! [7, с. 111].

Не писали книги про історію України в той час, та історія написана кров'ю, теньми і невщнницькими плачами, „могилами у полі без імен, дорогою до Києва з Лубен”. Видатна українська письменниця Ліза Васильвна Костенко, на нашу думку, написала „велику книгу свого народу”, про яку так мріяв мандрівний дяк, супутник Марусі Чурай.

Усе складаю в душу, як в шкатулку.

Уже душа ггеркша полилу.

І хоч не маю на землю притулку,

но знаю землю шир і в глибину [7, с. 108].

Дяк, обшшовши мало чи не шв-Свропи, має набагато бшший життєвий доєвщ, та й загальна ошщешеть у нього вища, шж у Марусі. Але й Маруся не тальки вдячна слухачка - її бачення і розумшня дшшност є художньо-емошним, тонко естетичним, а тому й глибоким, і точним в оцшювальному плані.

Очима і душами цього тандема ми й бачимо та емошнно переживаємо українську дшшнєть XVII століття, українські землі покинуті попалєкп.

І каже дяк: — Яка там подобизна?

Коли земля здригнулась від копит,

назустрєч Радзівітлу вийшов Тризна,

печорський прєсвятій архимандрит [7, с. 42].

Образ землі поетеса вживає також для змалювання буденності, європейського почуття Грицька Бобренка на шляху до чистої душі Марусі, її поетичної і природної та романтичного палкого кохання:

Моя любое чолом сягала неба,

а Гриць ходив ногами по землі [7, с. 42].

У такому ж майже значенні цей образ використано для характеристики Бобренки - Грицевої! "мати. Добро для неї" було поняттям матеріальним. Вона і сина свого - Гриця - майже не бачила, бо все воювала „за курку, за телицю, за межу”. Чоловіка свого, у якого

... кров козацька закипала,
і стугонты в пам'яті шаблх.
Вона ж його як в землю закопала,
і єй притих, заборсався в землг [7, с. 58].

Прикро, але саме мати спотворила душу Грицька, оселила в ньому оцю раздвоенють, що стала Грунтом для зради. Адже Гриць був вихований на традицях свого народу, тому й поважав матір, і любив її таку, як є:

То все небеси, сину мт, мигдалики.
А треба жити, сину, на землі
В тій Марусі що не слово — насторч.
Таж там росте на хаті кропива.
Мені таку Неєістху апі на оч,
т на оч, сину, поки я жива! [7, с. 59].

Аналізований образ землі реалізується також на філософському рівні та є концептуальним у значенні „першопочаток, Вісність”, що почасти зумовлюється належністю землі до чотирьох основних стихів (земля, вода, вогонь, вітер).

Спостерегаємо два плани вираження: матеріальний (за слов'янськими традиціями померлих хоронять у землю) та філософський (образ землі трактується як „небуття, вічність, як пам'ять”). Продемонструємо наші тези текстом роману.

У розділ шостому „Проща” поетеса вкладає в уста Марусі Чурай сцену похорону матері

... Чвахкотиша земля у старих постолах,
похилилися верби в осиньому лімі
Повезли мою Матір на бтих волах
неоплакану Матір, неоплакану матір [7, с. 91].

Як бачимо, земля персоніфікована.

Образ землі трішки далі у значенні „всесвіт”:

Антого, ткого нема на землі,
ні едіної гточки нашого роду!
Лиш опудало, мамо, в старому брилі!
стерече самоту в лобузінт городу [7, с. 91].

Філософський аспект: земля - вічність.

...Проплыла моя мама у тому човні
та й втопула землю, втопула навіть [7, с. 91].
Все ввижається: чорна осиня земля
глухо гукає, мамо, об твою домовину... [7, с. 91].

Земля — святиня.

/ одридали в небі журавлі
мет людину в селі найдорожчу.
Отой горбочок свіжої землі
пощувала. Та й тила на прощу [7, с. 92].

Образ ^земля в романах конкретизується також через образи - складові, зокрема степу. За словником - степ, ч. у. - великий безлюдий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату [6, т. 4, с. 387].

У тексті образ степу виявляє такі інтерпретації як „елемент ландшафту”, „земна поверхня”, „мати-земля”, „історична вольниця”, „безмежність”, „самотність”.

І сизий степ ще звечора в росі.
Із кожним кроком до своєї смерті
була у вім видіти звідуюль [7, с. 86].

Степ — історична вольниця.

Степи і шч. Іхвица над степами.
Полтавський шлях сизги перемели,
Вороже військо ломиться у брами [7, с. 130].

Степ - безмежність.

Така безмежність і таке безмір'я!

Мт бл'ль в мен! А я у цих степах [7, с. 92].

Степ - самотнть.

Пустеля, степ...

ворон голодн! Твалти...

Нема кому !з ким заговорить... [7, с. 125].

Степ - земна поверхня.

...А степ уже сивий на поминках л'та.

Остнього неба остант глибини.

Іглка суха, як рука кармелгта,

тримае у жмет оранж горобини [7, с. 93].

Мати-земля.

Буае, часом слтну eid краси.

Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, —

ої степи, це небо, ії л/си,

усе так гарно, чисто, незрадливо,

усе як е - дорога, явори.

*усе мое, все зветься — **Україта.***

Така краса, висока і непьшина,

що хоч спинись і з Богом говори [7, с. 93].

Складником тематичного поля земля е образ гори. Вш представлений у ромаш кшькюно менше і мае конотащю життедайно"! сили:

Гора шумишь... Було перед дощем [7, с. 16].

У роздш „Сповшь" цей образ набуае таемничоеп, невщомоеп, суму, перешкоди.

„ Чогось так сумно, так протягло й лунко.

Стоять залит! мгсяцем двори.

Стара Полтава, як стара чаклунка,

іде іс клунком темно! гори" [7, с. 66].

У роздш „Проща" образ гори втщюе природу в її довершеносп і Красі, її високють, дисонансом звучить юторична правда „ тут споконв!ку скрЬь лилася кров ". Устами дяка мовиться:

З гори тієї, що сто'Шгь, висока,

в ктць! рі40К і копаних канав,

лубенський родич кратвського Смока

у нашу землю Kizmi увинав [7, с. 96].

Концепт земля в поданому уривков1 представлено як образ багатостраждально! краши та її народу.

В останньому роздщ образ гори вжито в значенн! вщродження, оживання всього навесш.

А під горою вишня наречена

еже до вточка мІряе туман [7. с. 143].

Як було зазначено, складником концепту земля е також образ дороги.

Із давшх часів дорога з'єднувала села, мютечка, мюта. Вони були ґрунтов!, призначалися для ходьби, Ізди верхи на конях або на возь Наіні предки остерналися перехресних дор\ вІрили, що там пануе „нечиста сила". Тому в таких мюцях, а також на в'Уздах в населен! пункти встановлювали хрести, будували каплички. У далеку дорогу одягали речьобереги: вишиту сорочку, натшньий хрестик, жшки - намисто. Брали з собою рушник, зубок часнику, хл!б, ешь. Цей звичай зберкся до наших днш [11, с. 212].

У роздш! „Проща" образ дороги подано як безмежна краса Украши.

Як глянеш упростяж – дорога в намистг.

Ні барви черлет і жовтогаряч!,

ц! щедр! сади у багряному листИ -

а люди бредуть і бредуть, як незряч! [7, с. 93].

Ізнову степ. Ізнову даль розлога.

І я мовчу. І дяк уже мовчить.

Ідеш, {деш... Дорога та й дорога

Ідеш, ідет... Хоч би еже вІдпочить [7, с. 97].

Дорога також юторична пам'ять, закарбована майстрами слова. „Про дорогу з Риму

написано аннами , - помшае дяк.

А тут до самог Вопит
лежать иі села удовинИ
І десь, колись, через багато лш,
шхто цѡого й не втямить еже як с/ііd,
не зшме шапку, не пролле слѡози,
бо що? - *дорога*, гздили вози,
гули еітри, бришла хохітеа...
Велике дічо - писат слова! [7, с. 103].

Загалом образи, що входять до тематично! групи „земля" ушверсальш для вираження шей рІзного смислу і утворюють концепт „земля", який у ромаш виконує вагому смислову роль.

Отже, концепт „природа" в романа Лши Костенко визначає шляхи та способи штерпретацш свпу поетесою. Багатство й оришальшсть семантичних трансформацш анализованих образів концепту „земля" свщить про неперевершену майстернють, самобутшсть поетичного мовлення поетеси.

I

Лггература

1. Арутюнова Н. Д. Лингвистическая философия - Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., Советская энциклопедия, 1986. - С. 269-270.
2. Кронгауз М. А. Семантика / М. А. Кронгауз. - М., Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. - 399 с.
3. Кубрякова Е. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Роль языка в познании мира/ Е. Кубрякова. - М., Языки славянской культуры, 2004. - 560 с.
4. Кубрякова Е. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика - психология - когнитивная наука / Е. Кубрякова // Вопросы языкознания. - 1994. - № 4. - С. 37—47.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. А. Маслова. - Минск, Тетра Системе, 2004. - 256 с.
6. Новий тлумачний словник украшсько! мови в 4 томах. [Укладач! : В. Яременко, О. Слшущко]. К. : Акошт, 1999.
7. Поезія Лши Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. — К. : Наукова думка, 2001. - 272 с.
8. Попова З. Д. Семантико-когнитивный подход как направление когнитивной лингвистики / З. Д. Попова, и. А. Стернин // Vita in lingua: К юбилею проф. С. Г. Воркачева. - Краснодар, Артиум, 2007.-С. 171-180.
9. Сергеева О. М. Реалвашя концепту „доля" у Вірiні поези І. С. Тургенева / О. М. Сергеева // Мова та мiжкультурш комушкацп. - К. : 2002. - С. 48-149.
10. Ставицька, Л. О. *Серцем вистраждане слово (про мову поези Лши Костенко) / Л. О. Ставицька // Мовознавство. - 1990. -№ 6. - С. 23-29.*
11. Украша в словах. Мовокрашознавчий словник-довщник. К. : Просвіта, 2004. - 704 с.
12. Штерн І. Б. Вибраш топки та лексикон сучасно! лiнгвістики: Енциклопедичний словник / І. Б. Штерн. - К. : АртЕк, 1998. - 336 с.